

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА
ФАКУЛЬТЕТ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ, ПСИХОЛОГІЇ ТА
СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ
КАФЕДРА ЗАГАЛЬНОЇ ТА ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

**Кваліфікаційна робота
(бакалавра)**

**з теми: «ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК СОЦІАЛЬНОЇ ТА ЕМОЦІЙНОЇ
АДАПТАЦІЇ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ»**

Виконала: студентка 4 курсу
Ps1-B21 групи
спеціальності 053 Психологія
Кінащук Олександра Олексіївна

Науковий керівник:
Чайковська Оксана Миколаївна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної
та практичної психології

Рецензент:
Онуфрієва Ліана Анатоліївна,
доктор психологічних наук,
професор, завідувач кафедри
загальної та практичної психології

Кам'янець-Подільський – 2025 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ТА ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ОСОБИСТОСТІ	7
1.1. Особливості соціальної та психологічної адаптації старшокласників	7
1.2. Процес соціалізації та розвиток особистості старшого підлітка	12
1.3. Особливості емоційного розвитку та виникнення невротичних розладів у особистості.....	15
1.4. Соціальна фрустрованість як показник соціальної дезадаптації особистості.....	20
1.5. Особливості процесу невротизації та соціальної фрустрованості у старшому підлітковому віці	24
Висновки до першого розділу	28
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ В ЕМОЦІЙНІЙ СФЕРІ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ.....	29
2.1. Методичне та процедурне забезпечення програми емпіричного дослідження соціальної адаптації в емоційній сфері старших підлітків.....	29
2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження	36
2.3. Корекція емоційних порушень у старшому підлітковому віці: можливості та підходи	49
Висновки до другого розділу.....	53
ВИСНОВКИ	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	58

ВСТУП

Актуальність дослідження полягає в тому, що процес гуманізації освіти в Україні вимагає постійного звернення до особистості учня. При характеристиці старших підлітків часто спостерігається певна спрощеність і категоричність: наголошується на незавершеності їхнього фізичного та духовного розвитку, водночас підкреслюється схожість із дорослим станом, загострення притаманних підлітковому віку суперечностей, порушення гармонії між тілесною і духовною сферами, нестабільність у стосунках із навколишніми, зокрема з батьками та вчителями. Перехід від підліткового до юнацького віку розглядається як поступовий шлях до дорослості, де отримання атестата символічно закріплює цей статус. Однак аналіз психолого-педагогічних досліджень (Л. Божович, М. Боришевський, Л. Виготський, І. Кон, В. Столін та ін.) дозволяє глибше виявити психологічну своєрідність дітей старшого підліткового віку як одного з визначальних етапів формування їхньої особистості.

Під час переходу до дорослого життя підлітки стикаються з численними суперечностями, досягненнями та втратами, які потребують правильного переживання з мінімальними фізичними, емоційними та енергетичними втратами. Найменших витрат можна досягти за умови ефективної адаптації та високого рівня стресостійкості.

Адаптаційні здібності є надзвичайно важливими для підлітків, адже на їхньому шляху з'являються стресові випробування: незалежне зовнішнє оцінювання, вступ до закладів вищої освіти, перші кроки самостійного життя. У цей період молодій людині потрібно не тільки навчитися брати на себе відповідальність, а й здобути вміння пристосовуватися до нових обставин, що може стати вирішальним для подальшого успіху.

Особливу увагу слід звернути на готовність старших підлітків до особистісної реалізації у професійній діяльності. У підлітковому віці людина має досягти рівня розвитку, який дозволить їй свідомо долучитися до соціально важливої діяльності. Проте, через соціально-економічні зміни не

всім підліткам вдається успішно реалізувати себе. Невідповідність між очікуваннями та реальністю часто призводить до різноманітних проявів соціальної дезадаптації. Нерідко такі труднощі обумовлені індивідуальними особистісними особливостями, які на фоні реальних життєвих проблем можуть призвести до порушення емоційної рівноваги.

Ці обставини визначили основний напрямок нашого дослідження, мета якого полягала у виокремленні психологічних показників соціальної адаптації старших підлітків у контексті дослідження їхньої емоційної рівноваги.

Об'єкт дослідження – процес соціальної та емоційної адаптації старших підлітків у період їхнього особистісного становлення.

Предмет дослідження – взаємозв'язок соціальної та емоційної адаптації старших підлітків.

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні проблеми взаємозв'язку соціальної адаптації старших підлітків та їхнього емоційного благополуччя; створенні емпіричної програми дослідження психологічних показників соціальної адаптації в емоційній сфері старшого підлітка; розробці перспективного плану корекційно-профілактичних заходів для попередження емоційних порушень в старшому підлітковому віці.

Гіпотеза дослідження – співвідношення рівня емоційності (високий, середній, низький) та соціальної адаптації підлітка характеризується змістовними особливостями прояву невротичних розладів і типовими симптомокомплексами індивідуально-типологічних властивостей особистості та стилю її міжособистісної взаємодії.

Виходячи із поставленої мети та сформульованої гіпотези, були визначені такі **завдання дослідження**:

1. Провести теоретичний аналіз проблеми на основі вивчення психолого-педагогічних джерел.

2. Розробити та обґрунтувати програму емпіричного вивчення взаємозв'язку між рівнем емоційності та соціальною адаптацією старших підлітків.

3. Провести аналіз отриманих результатів емпіричного дослідження із застосуванням методів математичної статистики.

4. Розробити план корекційно-профілактичних заходів, спрямованих на попередження соціальної дезадаптації в підлітковому віці.

Методологічною основою дослідження стали концепції, що висвітлюють взаємодію зовнішніх та внутрішніх чинників розвитку особистості старшого підлітка (Л. Божович, М. Боришевський, І. Кон, В. Столін та ін.); підходи до вивчення соціальної дезадаптації як прояву індивідуально-типологічних властивостей особистості (Ю. Александровський, Б. Карвасарський, Л. Собчик та ін.); положення щодо оцінки провідних особистісних тенденцій у розвитку емоційної сфери підлітка (Н. Марута, Б. Михайлов, В. Седнев та ін.).

Для реалізації поставлених завдань були використані такі **методи дослідження**: аналіз і узагальнення наукової літератури; методики дослідження особистості; бесіда; методи статистичної обробки кількісних даних.

Експериментальна база дослідження. Емпіричне дослідження проводилось на базі Кам'янець-Подільського ліцею № 1. Кількість досліджуваних – 63 особи.

Наукова новизна дослідження полягає у дослідженні і виявленні зони психотравмуючих переживань особистості старшого підлітка, які сприятимуть розвитку соціальної дезадаптації в контексті вивчення вираження рівня їх емоційності.

Практичне значення дослідження полягає у спробі представлення адекватної та об'єктивної діагностики емоційних порушень у дітей старшого підліткового віку, процедурне забезпечення та результати якої можуть успішно використовуватись в практичній діяльності шкільного психолога.

Надійність та вірогідність отриманих даних забезпечувались застосуванням системного підходу до вивчення співвідношення рівня емоційності та особистісної спрямованості внаслідок послідовної реалізації теоретичних положень при розв'язанні емпіричних завдань. Використовувались взаємодоповнювальні методики для вивчення репрезентативної вибірки, статистичні оцінки експериментальних даних.

Апробація результатів дослідження. Основні положення кваліфікаційної роботи відображено в публікаціях автора, обговорено на засіданнях кафедри загальної та практичної психології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Результати проведеного дослідження доповідалися автором та отримали схвалення на таких міжнародних конференціях: на X Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі» (Кам'янець-Подільський, 18 лютого 2025 р.), на XVII Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (Кам'янець-Подільський, 23 квітня 2025 р.).

Публікації. Кінащук О.О. Особливості соціальної адаптації старших підлітків. *Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин*: Матеріали XVII Міжнародної науково-практичної конференції, 23 квітня 2025 р. / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В., 2025. С. 96–98.

Структура та обсяг роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (60 найменувань). Робота містить 6 таблиць та 7 рисунків.

ВИСНОВКИ

Аналіз теоретичних підходів до розгляду психологічних аспектів емоційної сфери старших підлітків дозволив виокремити основні чинники, що визначають зону особистісного розвитку в умовах переживання внутрішніх суперечностей. Такі суперечності виникають у зв'язку зі зміною соціальної ситуації розвитку, трансформацією провідної діяльності та появою новоутворень психіки, які забезпечують підлітку можливість діяти самостійно, ініціювати власні вчинки й сприймати себе як дорослого.

У процесі переживання внутрішніх суперечностей відбувається активація рефлексивності, яка часто супроводжується розвитком таких рис, як почуття провини, невпевненість у собі, схильність до ізоляції та незадоволення собою. У разі закріплення цих характеристик вони можуть трансформуватися в стійкі особистісні якості, що формують відчуття меншовартості. Це, своєю чергою, здатне призвести до глибоких афективних переживань, які в умовах підвищеної емоційності можуть залишатися непомітними, поступово переходячи у невротичний стан, що набуває хронічного характеру та ускладнює соціальну адаптацію.

З метою ґрунтовного розгляду емоційної сфери особистості підлітків і механізмів їх соціальної адаптації було проведено аналіз умов соціального розвитку, ролі емоцій у регуляції поведінки, а також взаємозв'язку між рівнем емоційності та здатністю до соціальної адаптації в старшому підлітковому віці.

У зазначеному віковому періоді, коли зростає потреба у самостійності, що є проявом «почуття дорослості», соціальна адаптація виявляється в особливо загостреній формі через виразні емоційні реакції на події зовнішнього середовища.

На основі цього теоретичного підґрунтя була розроблена програма емпіричного дослідження, спрямована на вивчення феномену. Для з'ясування

характерних особливостей прояву емоційних порушень (депресивні стани, астения, поведінкові порушення, вегетативні симптоми, проблеми зі сном, тривожність), а також для аналізу індивідуально-типологічних характеристик і стилю міжособистісного спілкування, учням було запропоновано низку психодіагностичних методик: тест самооцінки емоційності, методику діагностики рівня соціальної фрустрованості Л. Вассермана, методику В. Седнева щодо визначення невротичних порушень у школярів, скорочений варіант ММРІ (Міні-мульт), адаптований Ф. Березіним і М. Мирошніковою, та діагностику міжособистісних відносин Т. Лірі.

Дані, отримані в результаті дослідження, підтвердили вихідне припущення щодо зв'язку між рівнем емоційності (високим, середнім, низьким) та соціальною адаптованістю старшокласників. Установлено, що високі та середні показники емоційності супроводжуються підвищеним рівнем соціальної дезадаптації, у той час як при низькому рівні емоційної реактивності спостерігається краща адаптація.

Якісний аналіз результатів дозволив виділити спільні тенденції у всіх групах щодо незадоволеності окремими аспектами життя, серед яких: ставлення до навчання, соціальний статус, організація дозвілля, питання професійного вибору. Водночас найвідчутніші відмінності були виявлені у таких сферах, як стосунки з однолітками, навчальне середовище, матеріальний добробут, контакт із батьками та друзями, змістовне проведення канікул і загальний стиль життя.

Що стосується структури невротичних проявів у групах із середнім і високим рівнем емоційності, домінують симптоми астенічного синдрому, порушення поведінки, вегетативні дисфункції, труднощі зі сном, а також високий рівень тривожності.

Результати додаткових діагностичних обстежень підтвердили наявність патохарактерологічних ознак, зокрема схильності до психопатії, параноїдних і психастенічних тенденцій, шизоїдних рис. Також спостерігалися підвищені показники егоцентризму, агресивності, недовіри, залежності у

міжособистісних контактах, а також спонтанна та реактивна агресія, схильність до депресії, дратівливість і нестабільність емоційного фону.

Таким чином, припущення, висунуте в межах дослідження, знайшло своє підтвердження. Отримані результати стали підґрунтям для подальшого аналізу шляхів корекції емоційних порушень у підлітковому віці в контексті формування адекватного особистісного ставлення до соціальних обставин та оточення, що є основою соціальної адаптації.

Зібрані дані відкривають нові перспективи у вивченні проблеми, зокрема в аспектах аналізу індивідуально-типологічних характеристик старшокласників, дослідження стилів міжособистісної взаємодії, визначення рівня емоційно-особистісної дезінтеграції, виявлення джерел психологічної травматизації, особливостей внутрішнього конфлікту, спостереження за динамікою невротичних станів і вивчення ефективності психотерапевтичної допомоги не лише в старшому підлітковому, а й у молодших вікових періодах.

Висока частка підлітків із середнім і високим рівнем емоційної збудливості свідчить про зростаючу поширеність невротичних порушень у цій віковій категорії, що вимагає постійного удосконалення діагностичних, терапевтичних і профілактичних методик, спрямованих на роботу з такими проявами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Асиркіна Г.П. Організаційно-педагогічна структура соціальної адаптації студентів-першокурсників до умов навчання у вищих закладах освіти. *Проблеми освіти*. 2006. № 44. С. 55–59.
2. Балл Г.О. Внутрішня свобода особи і особистісна надійність у контексті гуманізації освіти. *Практична психологія та соціальна робота*. 2003. № 9. С. 1–7.
3. Бедлінський О.І., Бедлінський В.О. Психологічні особливості організації провідної діяльності підлітків: навчальний посібник. Суми: ДПУ ім. А. С. Макаренка. 2011. 254 с.
4. Бех І.Д. Особистість на шляху до духовних цінностей: монографія. Київ–Чернівці: Бухрек. 2018. 274 с.
5. Бех І.Д. Виховання особистості : у 2-х кн. Київ : Либідь, 2003. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. 278 с.
6. Білецька О. Егоцентризм як чинник низького рівня довіри в контексті міжособистісних стосунків у період ранньої юності. *Психологія: реальність і перспективи*. Збірник наукових праць РДГУ. 2021. № 16. С. 12–17.
7. Блажівський М.І. Поняття адаптації у сучасній науковій літературі. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2014. 186 Вип. 1. С. 234–242.
8. Блажієвська С.С., Волчелюк Ю.І. Особливості соціальної адаптації студентів-першокурсників до навчання у вищому навчальному закладі. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2013. №1. С. 34–37.
9. Бойко І.І. Соціально-психологічна адаптація підлітка до нових умов навчання: автореф. дис. ...канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2001. 19 с.
10. Болтівець С.І. Педагогічна психогігієна: теорія та методика. Київ : Редакція «Бюлетеня ВАК України», 2000. 303 с.

11. Бохонкова Ю.О. Можливості корекції особистісних чинників соціально–психологічної адаптації. *Соціальна психологія*. 2005. №2. С. 45–53.
12. Боярин Л.В. Теоретичний аналіз вивчення проблеми соціальної адаптації у психологічній літературі. *Теоретичні приклади і проблеми психології*. 2013. № 3(32). С.54–60.
13. Василенко І. Індивідуально-психологічні особливості егоцентризму особистості. *Наукові перспективи. Серія психологія*. 2023. № 12 (42). С. 59–63.
14. Василькевич Я.З. Філософсько-психологічні аспекти формування досвіду творчої діяльності особистості. *Психологія: зб. наук. праць*. Київ : НПУ ім. М.П. Драгоманова. 2002. Вип. 15. С. 84–90.
15. Вікові кризи в підлітковому і юнацькому віці. Базові симптомокомплекси: монографія / В. Поліщук. Суми : Університетська книга, 2012. 478 с.
16. Войтенко О. Професійне благополуччя: зміст поняття та його ключові структурні компоненти. *Вісник Національного університету оборони України*. 2023. № 73(3). С. 57–64.
17. Волянська О.В. Проблеми агресивної поведінки підлітків: фактори та механізми соціалізації. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2016., № 3 (30). С. 117–134.
18. Гречко Т.П. Загальна характеристика основних психічних станів особистості. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Психологічні науки*. 2010. № 3. URL : <http://www.irbis-nbuv.gov.ua>
19. Грушевський В.О. Особливості соціально-психологічної адаптації студентів першокурсників до навчання у ЗВО. *Соціально-психологічний та філософський підхід до проблем сучасного суспільства: матеріали наук. конф.*, 8 лют.-1 берез. 2016 р., Сєверодонецьк: вид-во СНУ ім.В. Даля, 2016. С. 47–50.

20. Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції : навч. посіб. Тернопіль : Екон. думка, 2004. 310 с.
21. Давидюк Н.О. Загальновікові тенденції становлення «Я» у особистості. *Проблеми загальної та педагогічної психології*: зб. наук. пр. / за ред. С.Д. Максименко. Київ : Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2020. Т.ІІ, ч.2. С. 22–25.
22. Дуткевич Т.В., Яцюк В.А. Вікова і педагогічна психологія (курс лекцій та практикум): навч. посібник. Кам'янець-Подільський: Друк ПП Буйницький О. А., 2006. 208 с.
23. Докторович М.О. Формування соціальної компетентності старшого підлітка з неповної сім'ї : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Київ, 2007. 208 с.
24. Жигайло Н. Психологічні особливості соціальної адаптації студентів першокурсників. *Молодь і ринок*. – 2012. №3 (86) С.26–31.
25. Жук С.М. Вплив емоційних факторів на соціально–психічну адаптацію підлітків. *Практична психологія та соціальна робота*. 2007. №3. С.56–58.
26. Завацька Н.Є. Особливості соціальної підтримки в осіб з різним ступенем соціальної адаптації. *Актуальні проблеми психології : зб.наук праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України*. 2010. Т. 8. Вип. 7. С. 90–105.
27. Кравченко Т. Теоретико-методичні засади соціалізації дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи : монографія. Київ : Фенікс, 2009. 416 с.
28. Кокун О.М. Проблема адаптації педагогів та психофізіологічне забезпечення їх професійної діяльності. *Актуальні проблеми сучасної української психології. До 60-річчя від дня народження академіка С.Д. Максименка: наук. зап. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. Н.В. Чепелевої*. Київ : Нора-прінт. 2002. Вип. 22. С. 119–128.

29. Кон І.С. В пошуках себе: особистість та її самосвідомість. Київ : Слово, 2014. 335 с.
30. Кутішенко В.П. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. 2-ге вид. Київ : Центр навч. літ., 2019. 128 с.
31. Литвинова Л.В. Фактори успішної вузівської адаптації студентів-першокурсників: соціально-психологічний аспект. *Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні* / За ред. Максименка С.Д., Циби В.Т., Шайгородського Ю.Ж. та ін. Київ : Український центр політичного менеджменту, 2003. С. 339–348.
32. Максименко С.Д. Загальна психологія. Вінниця: Нова книга, 2004. 701 с.
33. Максименко С.Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [в 2 т.]. Київ : Форум, 2002. Т. 2: Моделювання психологічних новоутворень: генетичний аспект. 335 с.
34. Максименко С., Максименко К., Главник О. Адаптація дитини до школи. Київ : Мікрос-СВС, 2003. 111 с.
35. Максим О.В. Роль вчителя і батьків у адаптації дитини до школи. *Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України* / За ред. С.Д. Максименка. Київ : НЕВТЕС, 2001. Т. III. Ч. 3. С. 134–139.
36. Маковецький А.М. Індивідуальна активність як спосіб реалізації життєвих планів людини. *Вісник Черкаського університету. Філософія*. Вип. 51. Черкаси, 2003. С. 124–129.
37. Матвєєва О.А. Допомога в адаптації до середньої школи: *Психолого-педагогічний супровід 5-9 класів. Психологічна наука і освіта*. 2001, №3. С.42–49.
38. М'ясоїд П.А. Проблема психології розвитку. *Педагогіка і психологія*. 2019. № 1. С. 5–12.

39. Наконечна М.М. Допомога іншому: аналіз проблеми / За ред. академіка С.Д. Максименка. *Наукові записки Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України*. Київ: Главник, 2005. Вип. 26, Т. 3. С. 203–207.
40. Орбан-Лембрик Л. Вплив кризових і стабільних періодів життя людини на процес її соціалізації у суспільстві. *Психологія і суспільство*. 2003. №2. 104 с.
41. Павелків Р.В. Вікова психологія: підручник. Київ : Кондор, 2015. 2-ге вид. 469 с.
42. Подоляк Л.Г., Юрченко В.І. Психологія вищої школи: підручник. Київ: ТОВ «Філ-студія», 2006. 320 с.
43. Ращенко Г. Виховання здорового покоління як соціально-педагогічна проблема. *Педагогічні новації столичної освіти: теорія і практика: науковометодичний щорічник* 2. К., 2002. С. 68–80.
44. Рева О.М. Психологічні особливості старших школярів. *Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка*. Київ : НЕВТЕС, 2000. Т. II. Ч. 6. С. 334–338.
45. Романюк Л.В. Становлення цінностей особистості: Концептуальна модель та її методологічний потенціал. *Психологія особистості*. 2013. № 1(4). С. 138–148.
46. Северина С. Успішна адаптація як умова гармонійного розвитку особистості. *Психолог*. 2008. № 40. С. 21–24.
47. Савчин М.В., Василенко М.В. Вікова психологія: навч. посібник. Київ : Академ. видав., 2005. 360 с.
48. Сорочинська В. Соціально-педагогічні умови успішної адаптації студентів вищих навчальних закладів. *Соціальна педагогіка і соціальна робота*. 2006. – №16. С. 133–147.
49. Савчин М.В., Василенко М.В. Вікова психологія: навчальний посібник. Київ : Академ. видав., 2005. 360 с.

50. Сорочинська В. Соціально-педагогічні умови успішної адаптації студентів вищих навчальних закладів. *Соціальна педагогіка і соціальна робота*. 2006. №16. С. 133–147.
51. Титаренко ТМ., Ларіна Т.О., Нагірняк М.О. Соціально-психологічна адаптація молоді в умовах воєнного часу. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2023. 156 с.
52. Токарева Н.М., Шамне А.В. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. [для студентів вищих навчальних закладів]. Київ, 2017. 548 с.
53. Ткачишин Р. Особливості соціально-психологічної адаптації особистості в умовах кризових ситуацій. *Соціальна психологія; психологія соціальної роботи*. 2021. Т. 32, № 3 (71). С. 93–98.
54. Харченко С.В. Феномен адаптаційного стресу та проблеми забезпечення психічного здоров'я першокурсників під час навчальної діяльності у вищій школі. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*; серія №12. Психологічні науки: зб. наук. пр. НПУ ім. М. Драгоманова. Київ, 2009. № 26 (50). Ч. I. С. 387–392.
55. Ходорівська Н.В. Адаптація родини в умовах економічної кризи: зміни групових ролей. *Тіньова економіка: соціальні проблеми неофіційної економічної діяльності в Україні. Доповіді міжнародної конференції*. Київ : ІС НАНУ, 2000. С. 145–147.
56. Хохліна О.П. Соціально-психологічна адаптованість підлітків, схильних до девіантної поведінки. *Авіаційна та екстремальна психологія у контексті технологічних досягнень* : Матеріали XII Міжнар. науково-практ. конф., м. Київ, 23 квіт. 2019 р. Київ, 2019. С. 1–5.
57. Черенько Л.М. Модель рівня життя в умовах соціально-економічної нестабільності : монографія. Київ : Ін-т демографії та соц. дослідж. ім. М.В. Птухи НАН України, 2021. 423 с.
58. Філіпов М. Психофізіологія людини: навч. посіб. Київ : МАУП, 2003. 250 с.
59. Швалб Ю. Свідомість як відношення людини до світу. *Психологія*

і суспільство : науковий журнал / гол. ред. Фурман А.В. 2004. №4. С. 154–166.

60. Яценко Т.С. Основи глибинної психокорекції : феноменологія, теорія і практика : [навч. посібник для студ. ВУЗів]. Київ. : Вища школа, 2006. 382 с.